

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О. П. РЕЄНТ

Робітництво України і Центральна Рада

Київ 1993

Реєнт Олександр Петрович - канд. іст. наук, ст.наук.співроб.
Інституту історії України

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, О.Б.Головко, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, В.А.Смолій, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), І.С.Хміль, Н.А.Шип.

Літературний редактор *В.В.Стехун*
Оригінал-макет підготувала *О.В.Бузало*
Коректор *Л.Г.Бузіашвілі*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
обов'язкове.

ISBN 5-7702-0588-1

© Інститут історії України
АН України

I. Становище українського народу в складі Російської імперії

Робітничий клас України почав формуватися пізніше, ніж основні пролетарські загони Росії, і був порівняно нечисленим. В 1917 р. він налічував 3,5 млн. чол., тоді як загальна кількість населення України досягала 35 млн. чол. Це був економічно безправний, переважно малограмотний і політично нерозвинений клас. Більша частина його проживала в сільській місцевості або робітничих селищах. Виняток становили робітники фабрично-заводської і гірничодобувної галузей промисловості. Їх налічувалося всього 893 тис. Зосереджувалися вони в головних політичних та економічних містах України і пройшли тривалу школу політичного виховання й революційної боротьби.

Особливість становища робітничого класу багато в чому визначалася колоніальною залежністю України. Російська імперія перетворила її на промислово-сировинний придаток, визначаючи інфраструктуру й закладаючи ґрунт для соціально-економічних та національних суперечностей.

Історична доля і політичні обставини не давали українському народові можливості протягом століть розвивати етносоціальні процеси. Лише на невеликому проміжку часу, в середині XVII ст. існувала українська феодальна державність. Козацька держава Б.Хмельницького свідчила про величезні інтелектуальні сили й потенційні можливості українського народу. У вкрай несприятливих умовах політичної розчленованості українських земель, нещадного соціального гніту, який доповнювався жорстокими національно-релігійними переслідуваннями, гноблені верстви

суспільства, і насамперед козацтво, знайшли внутрішні сили для створення держави, яка мала яскраві етнічні риси й республіканську, демократичну форму організації влади. Однак, перебуваючи у складі абсолютистської Росії, українська феодальна держава була практично позбавлена перспектив для свого розвитку (1).

З кожною новою угодою, починаючи від переяславської 1654 р., Москва послідовно і вперто обмежувала суверенні права України, посилюючи свій вплив і владу. "Народ малороссийский всякими мерами и способами с великороссийским народом соединяет и в неразванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением, чтобы были под одною их царского пресветлого величества державою обще... и никто б голосов таких не допущал, что Малороссийский край гетьманского регименту, а отзывались бы везде единогласно: их царского пресветлого величества самодержавной державы гетьман и старшина, народ малороссийский обще с великороссийским, и вольной переход жителям из малороссийских городов в великороссийские города имети"* - так було сформульовано основну мету московської політики щодо України в п.19 Коломацьких статей 1687 р.

Власне, звідси і почалося спільне проживання двох народів в одній державі. Історія співжиття в імперії тяжка і трагічна - обидва народи зазнали кріпацтва, утисків, безправ'я. Особливо безжальним був царський уряд до українців, намагаючись не тільки поневолити, а й розчинити їх в російському народі. Політика активного національного гноблення дістала додатковий стимул у 1685 р. г після передачі православної Київської метрополії під владу московського патріарха.

Русифікація України почалася царським урядом. Петро I і його наступники не тільки знищували залишки самостійності України, а й намагалися зробити так, щоб усе українське поволі зникло з пам'яті народу.

Наприкінці Північної війни у 1720 р. Петро I прийняв указ про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення текстів, написаних нею, з церковних книг. У 1753 р. Катерина II заборо-

---

* Цитати подані із збереженням лексичних та морфологічних особливостей.

нила викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії - першому вищому навчальному закладі східних слов'ян. У 1775 р. було знищено Запорозьку Січ й закрито всі українські школи при полкових канцеляріях. Внаслідок цього сотні тисяч українського люду центральної й південної частин покинули батьківщину або були переселені чи просто вислані зі своєї території. Південь України майже обезлюднів.

У повідомленні "Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі", опублікованому в "Українському історичному журналі" (1992, № 2) О.Л.Олійник зробив цікаву спробу довести, що, ліквідуючи Запорозьку Січ, Катерина II керувалася не стільки соціально-класовими чи стратегічними, скільки економічними й політичними міркуваннями. Чому? Та тому що у 60-ті роки XVII ст. Запорожжя вже позбулося економічної залежності від Росії і стало її серйозним торговельним конкурентом на півдні. Це не могло не турбувати царський уряд, який втрачав контроль над запорозькою старшиною і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про незалежність політичну. Слід віддати належне Катерині II, яка вчасно помітила цю загрозу традиційній колоніальній політиці і зрозуміла необхідність вжиття якихось превентивних заходів, щоб запобігти їй. Звернемо особливу увагу й на те, що Катерина II зовсім не сприймала можливості самостійного розвитку України й на практиці проводила жорстокий, невблаганний курс на її закабалення.

Що ж ще вона зробила, щоб зміцнити позиції росіян в Україні? Суть її плану після знищення Запорозької Січі полягала в тому, щоб ослабити й посварити між собою кримських татар, заселити степи Криму українцями, а на обжиті ними місця поселити росіян з центральних районів імперії та колоністів.

Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє - кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову-таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх госпо-

дарств. Як підкреслював відомий державний діяч катерининського часу Бакунін, така політика ще більше ослабить Малоросію, "а татар - вон из Крыма". Тому не дивно, що 9 березня 1778 р. Катерина II підписала рескрипт "О переселении всех христиан на территорию южно-русской деревни". В документі йшлося про порядок, строки та відповідальність російських військ за сам процес переселення. Наскільки активно військові розпочали готувати місце для переселенців у південних областях України, свідчить той факт, що О.Суворов протягом лічених днів виселив 32 тис. осіб чоловічої статі (решта членів сім'ї не бралася до уваги). При цьому слід враховувати, що Катерина II зовсім не зважала на настрої й бажання цілих соціальних верств, а тим більше на те, що людина звикає до своєї землі, знає, що таке Батьківщина. Однак як би вона не квапила події, як не намагалася прискорити плин часу, але "об'єктивні закони" вже тоді розвивалися в зовсім іншому ритмі й напрямі.

Багато росіян у цих землях не приживалося, тікало. Землі пустували, садиби руйнувалися. Війна з кримськими татарами стукала в двері, а тил був зовсім не підготовлений. Тоді 5 травня 1779 р. Катерина II навздогін попередньому видала ще один указ, яким дозволялося разом з росіянами поселяти на цих землях українців, котрі проживали за кордоном. Їм прощалося все: втеча від поміщиків, служба в Запорозькій Січі тощо. Ним скористалися насамперед українські кріпаки. Вони втікали до Польщі, а потім виїздили на південь України нібито з-за кордону.

Отже, протягом декількох десятиліть російська імператриця, спираючись лише на вузьку правлячу верхівку, поставила численні перепони на шляху розвитку значної частини території України. При цьому нещадно придушувалися найменші спроби до формування політичної, громадської та національної самосвідомості українського народу.

Руйнація всього українського продовжувалася і в наступні століття. Збереження українського національного ества зовсім не відповідало інтересам Росії. І тому законодавчі акти царського уряду, прийняті в XIX ст., довели український народ вже до повної трагедії. У 1847 р. було розгромлено Кирило-Мефодіївське братство, після чого знову посилювалося переслідування української мови й культури. На початку 60-х років уряд заборонив українські недільні школи для дорослих, які були організовані передовою гро-

мадськістю України. Те саме чекало й українську книгу. Валувеським циркуляром 1863 р. було заборонено видання книг українською мовою в Російській імперії. А ще через 13 років Емським указом було заборонено ввезення українських книг з-за кордону. Водночас припинили друкувати тексти українських пісень і було закрито український театр. Коли в Петрограді виник "Союз боротьби за визволення робітничого класу", стало відомо, що царський уряд заборонив також українську книгу для дітей.

В офіційних установах російська мова почала витісняти українську. Українські друкарні перевозилися до російських міст, зменшувався обсяг друківаних книг в Україні. Навіть "Святе письмо" мусили передруковувати не із старих українських книжок, а з російських. Українська церква також потрапила в повне підпорядкування до російських патріархів. Українських учених, літераторів, педагогів переводили до Москви й Петербурга, щоб там вони відкривали навчальні заклади і в своїх творах славили велику імперію "мудрих російських самодержців".

Така політика відповідала інтересам царизму і, на жаль, нею було задоволене все російське суспільство, переконане в тому, що Україна є російською землею. При цьому вважалося, що між великоросами, білоросами й малоросами немає ніякої різниці. "... У своїй політиці на Україні, - зазначається в "Енциклопедії українознавства", - російський уряд не зустрічав опозиції з боку російського громадянства. Навіть декабристський рух в Україні, у якому брало участь чимало українців, нащадків козацької старшини, розглядав українське питання як внутрішню справу Росії, а українців вважав за "справжніх росіян" (П.Пестель). Якщо в Північному товаристві декабристів були сильні федералістичні настрої (під впливом американської конституції), то лідери Південного товариства, зокрема Пестель, який погоджувався на незалежність Польщі, обстоювали централізацію Російської імперії, включно з Україною. Навіть об'єднане з Південним товариством декабристів Товариство З'єднаних Слов'ян, яке проголосило ідею федерації слов'янських народів, не включало до неї окремо ні українців, ні білорусів. Тільки поодинокі декабристи українського походження або пов'язані з Україною перебуванням ставилися з більшою симпатією до національних прагнень українців (скажімо, поет К.Рилєєв, автор творів на українську історичну тему, зокрема поеми "Войнаровський", 1825).

Все наступне законодавство Росії так чи інакше дедалі більше ставало жорстокішим щодо можливостей вільного розвитку національного життя на Україні. Сьогодні не слід забувати, що під впливом першої російської революції 1905-1907 рр. царський уряд вжив екстрених заходів щодо остаточного придушення української національної культури. У 1908 р. указом Сенату російської імперії було визнано україномовну культурну і освітню діяльність в Україні шкідливою - "могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности...". Якщо конкретно говорити про певні тенденції (відносно русифікаційних процесів), то насамперед треба підкреслити, що українське місто, як Україна в цілому, у роки найтяжчої політичної і шовіністичної реакції в самодержавній Росії ще більше зденационалізувались, оскільки царизм, за свідченням академіка С.Єфремова, ставив "поза законом усіх іногородців й що включали до їх числа й українців..." (2).

Глибокими спостереженнями й роздумами про долю багатьох народів, і зокрема російського та українського, поділився у той час М.С.Грушевський. Досліджуючи важливі проблеми міжнаціональних стосунків, він висловив побоювання з того приводу, що російський народ не зможе в майбутньому ефективно розв'язувати більшість політичних, економічних, соціальних і духовних проблем, якщо не вирішить проблему міжнаціональну. А без цього, вважав М.С.Грушевський, немислимо ставити завдання створення здорового громадянського суспільства, правової держави.

Вчений змалював сам механізм реалізації цього завдання, до якого ми, до речі, підійшли лише сьогодні. "Проблема нинішнього історичного моменту - визволення Росії з пут старого режиму й перетворення її на вільну й упоряджену державу, писав, зокрема, він, - не вичерпується створенням умов вільного громадянського існування, ані навіть перевлаштуванням, точніше - поліпшенням її соціально-економічного ладу. Поруч з цими завданнями стоять інші, без задовільного розв'язання яких звільнення буде дуже непевним. Росія - "імперія народів", серед яких державна народність становить меншість, - не може розвиватися вільно й успішно, доки у цьому перевлаштуванні не буде забезпечено вільне й нуутруднене існування й розвиток її складових - її народів, поки в її розвитку, рухові, прогресі ці народи не будуть бачити запоруку свого розвитку й прогресу. Без перетворення Росії на вільну спілку народів

немислиме її цілковите оновлення, цілковите звільнення від похмурих пережитків минулого" (3).

Ці думки М.С.Грушевського дуже скидалися водночас і на політичний заповіт, який, так би мовити, окреслював коло завдань для російського уряду, самодержавних урядовців по відношенню до українського та інших народів, що населяли Російську імперію. Однак до них ніхто не прислухався.

Перша світова війна ще більше переконала українців, які опинилися по обидва боки фронту у тому, що Російська імперія і далі ігноруватиме їхні національні інтереси, нищитиме національний рух взагалі. Особливо наочно це проявилось в Західній Україні, яка у 1914 р. потрапила під російську окупацію. Як відзначає О.Субтельний, царський уряд швидко дав зрозуміти, що він не вважає Східну Галичину якимось новим і тимчасовим завоюванням, називаючи її не інакше, як "давньою російською землею", котра тепер "назавжди воз'єднується з матір'ю - Росією". Потім окупаційна влада взялася за втілення в життя міфу про "російськість" Галичини. Генерал-губернатором краю було призначено графа Г.Бобринського (брата впливового російського консерватора, що здавна виступав за захоплення Галичини), який одразу розпочав тотальний наступ на український рух, або "мазепинство", як його ще називали царські чиновники. Було закрито всі українські культурні заклади, кооперативні й періодичні видання. Обмежувалося на вживання української мови й робилися спроби впровадити в школах російську. Масованого тиску зазнала греко-католицька церква - символ західноукраїнської самобутності. Сотні греко-католицьких священиків, в тому числі митрополита А.Шептицького, було заслано до Сибіру. Натомість було наставлено попів, що схиляли жителів до православ'я.

Загалом імперське ставлення царського уряду до релігійного життя галичан є темою для окремого дослідження. Останнім часом з'явилося чимало публікацій, які дають уявлення про суть цієї проблеми. Йдеться насамперед про документи, пов'язані з вивезен-

---

* У російській армії налічувалося 3,5 млн. солдатів-українців. Ще 250 тис. західних українців служили в австрійському війську.

ням до Росії українських церковних діячів. Фактично ця акція у 1915 р. значно підірвала моральні й духовні сили греко-католиків.

Ставлення росіян до галицьких українців викликало протести, з якими в Державній думі виступили с.-д. Чхеїдзе, труд. Дзюбинський, кадет Мілюков (4). Однак політика царського уряду щодо українського руху в Російській імперії не змінювалася. З вибухом війни було закрито майже всі українські організації й газети. Коли у 1914 р. загальноєвропейський лідер українського національного руху М. Грушевський повернувся до Києва, його заарештували й вислали до Сибірска. "Тепер настав слушний момент, - з неприхованим задоволенням відзначав тодішній міністр закордонних справ Сергій Сазонов, - щоб раз і назавжди позбутися українського руху" (5).

Однак після катастрофічних поразок у 1915 р. самовпевненість царського уряду дещо підупала й він трохи пом'якшив тиск. Поволі почали відроджуватися українські кооперативи, наукові товариства, а також кілька газет. Відновило свою координаційну діяльність Товариство українських прогресистів - напівтаємна українська політична організація, яка виступала за конституційне правління в імперії та автономію України.

Перед початком 1917 р. у Києві й Харкові вже активно діяли жіночі організації. І хоч вони були, так би мовити, "всеімперськими", однак українки відігравали в них провідну роль. Жіноче товариство в Києві, зокрема, свідомо дбало про те, щоб всі жительки міста - українки, росіянки, єврейки - співпрацювали між собою. Це - один з найяскравіших прикладів українізації росіян. У Харкові активну діяльність розгорнула Христина Алчевська. Українські жіночі організації діяли в Полтаві й Лубнах. До речі, про ці організації ми дізналися не з українських джерел, а лише виключно з документів охранки (6). Однак спроби відродити українську національну самосвідомість й національну ідею були ще доволі слабкими.

Придушення національних почуттів увійшло за довгі роки співіснування Росії й України в імперії у традицію, позначилося на всіх аспектах життя суспільства й кожного окремого його представника. Було б несправедливо приписувати всі ці утиски російському народові. За всіх часів виразниками великодержавної шовіністичної політики були державні царські чиновники. Такий стан справ завдавав величезної шкоди українській мові, національній культурі, традиціям. Адже відомо, що духовний розвиток людини нерозривно

пов'язаний з розвитком її мови, причому в перебігу засвоєння останньої є певні вимоги, якими не можна нехтувати, бо це призводить до розриву процесу пізнання. У широких масштабах (як це робилося, наприклад, під час всеохоплюючої русифікації), така політика зумовлювала повільну деградацію цілого народу. Ще Макіавеллі писав, що переможці, намагаючись зламати опір і життєздатність поневоленої нації, вживають заходів насамперед проти її мови. Українська мова наприкінці минулого - на початку нинішнього століття майже втратила свою роль важливого чинника духовної самобутності української нації. Через колоніальний характер Російської імперії й політичні та соціально-економічні особливості українського суспільства більшість освічених людей в Україні була або росіянами, або зрусифікованими українцями. Русифікаційний дух найбільше проникав в українські міста, оскільки був пов'язаний з урядуванням. Одночасно він поширювався і на робітничі верстви українського населення.

2. Особливості формування національних кадрів робітничого класу України (XVIII ст. - 1917 р.)

Проблема національного складу пролетаріату України є однією з найменш розроблених істориками. Це пояснюється тим, що протягом тривалого часу взагалі не йшлося про самостійне існування українського пролетаріату. Вважалося, що в Україні, на відміну від Росії, де робітники з'явилися ще у XVIII ст., промисловий пролетаріат становив більш-менш значну кількість лише в другій половині XIX ст., та й то переважна його більшість була не українцями, а росіянами або зрусифікованими українцями. Можна додати, що і з проблем русифікації раніше взагалі мало що публікувалося. А в ґрунтовній праці ІДзюби, що вийшла друком у 1969 р., (7) на жаль, не було жодної конкретики щодо українського пролетаріату. Тому оцінка науковцями цього загальноісторичного явища була утруднена. До того ж, більша частина досліджень з проблем робітничого класу України в роки революції та громадянської війни хибувала на схематизм, перекося в бік аналізу позитивної діяльності робітничих мас, вип'ячування всесвітньо-історичної місії російського робітничого класу.

Однак життя виявилось сильнішим за будь-які схеми. Прагнення мільйонів українців пізнати власну історію викликало появу значної кількості праць. Публікації кінця 80-х - початку 90-х років, у тому числі раніше заборонених класиків української історіографії В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського, Д.І.Яворницького та інших, при всій їх розпорошеності й розкиданості по журналах, газетах та препринтних виданнях стали каталізатором української суспільно-політичної і громадської думки. Саме вони дали можливість повніше уявити реалії економічного, соціального й національного становища пролетарів України в дожовтневий період і післяреволюційний час. При цьому, крім архівних, перед сучасними істориками робітничого класу розкрився цінний спецфондівський матеріал (8), а також дослідження зарубіжних істориків, в тому числі й українського походження (9).

У постійних пошуках шляхів закабалення України царський уряд робив усе, щоб розширити масштаби своєї колоніальної політики. Вже наприкінці XVIII - на початку XIX ст. в Росії виникли торгові компанії і об'єднання виробників, що спрямовували свої інтереси в Україну. Розмах їх діяльності припадає на середину XIX ст. Значна частина українських міст здавна виконувала тоді роль військових поселень і адміністративних центрів. Вони притягували до себе царських чиновників і служивих людей з Росії. В усі періоди активні російські підприємці намагалися посилити тут свій вплив і брали безпосередню участь в усіх перетвореннях у краї. Для цього, наприклад, місцеві фабрики й заводи переводилися під юрисдикцію Росії або викуплялися підприємцями за умови вільного працевлаштування на них. Так, у 1822 р. царський уряд прийняв рішення викупити в Київського магістрату Межигірську фарфоро-фаянсову фабрику "со всеми к ней землями, крестьянами и прочим имуществом" і передати її у відання імператорського кабінету (10). У 20-50 роках XIX ст. Межигірська фабрика була вже державним підприємством з підневільною організацією праці, приписними робітними людьми і урядовою адміністрацією з Росії (11). І хоч такий стан надто вже нагадував кріпацтво, більшість робітників не мала іншого вибору. Царський уряд викупив також фабрики і заводи в Харкові, Чернігові, Сумах, Черкасах, а також у південних містах України.

Ці дії, на наш погляд, і поклали початок закабаленню й русифікації українського пролетаріату.

Свою негативну роль відіграв і дозвіл на відкриття промислових підприємств в Україні У 1835 р. царський сановник Палкін видав указ, згідно з яким заїжджим російським купцям дозволялося на пільгових умовах будуватися і споруджувати фабрики нібито для "умноження населения и ободрения промышленности в древнем городе Кieve". В указі, зокрема, йшлося про те, що старі (демократичні) порядки не відповідають новим обставинам і шкодять міській громаді. Крім того, всіляко заохочувалося відведення в Україні земель під забудову різним фабрично-промисловим і металургійно-вугледобувним підприємствам з півночі і сходу Росії. Російським купцям, на відміну від українських, які були обмежені у пошуках земель та робітних людей, дозволялося вільно виїжджати і господарювати будь-де на просторах України.

Із зростанням торгівлі та промисловості кількість російського населення у містах збільшувалася. Так, вже у 1832 р. близько 50% купців і 45% фабрикантів (власників заводів) в Україні були росіянами (12). З причин, про які вже йшлося, вони мали більше, ніж українці, коштів для капіталовкладень. До того ж, багато російських селян через низьку родючість ґрунтів були вимушені шукати інших засобів до проживання й знаходили їх у містах України. Приїжджі селяни часто ставали тут заможними купцями, особливо на Лівобережжі й Півдні, де з боку місцевого населення не було особливої конкуренції.

Розкол і пролетаризація села після реформи 1861 р. дали росіянам змогу легко знаходити роботу на Україні й поповнювати ряди міських робітників. Коли у Донбасі та Кривому Розі створилася нагальна потреба в досвідчених робітниках, росіян тут, як зауважив О.Субтельний, приймали з відкритими обіймами. Іншою причиною масового напливу робітників з Півночі було те, що російська промисловість перебувала на той час у застої, тоді як заробітна плата на шахтах і ливарних заводах, що бурхливо розвивалися в Україні у 70-90-х роках, в середньому на 50% була вищою, ніж у Росії.

Нестримний потік людей із сіл і міст російських губерній, який набрав тоді високих темпів, фактично протягом короткого часу змінив національний склад робітництва в Україні.

Національні кадри в промисловості України /1897 р./ *
(у %).

Галузь промисловості	Частка росіян	Частка українців
Гірничодобувна	74	22,3
Металургійна і металообробна	69	20,2
Цукрова	48	49

З таблиці видно, що навіть на цукрових заводах України російських робітників працювало стільки ж, як і українських.

Значно зростала кількість підприємств в Україні. У 1869 р. тут було 3712 заводів і фабрик, а у 1897 р. - 8063, що становило 21% від загальної кількості їх у Росії. Велике значення у розвитку промисловості мало будівництво залізниць, які зв'язували окремі райони України між собою й Україну з Росією. Великими залізничними вузлами стали Київ, Катеринослав, Одеса, Харків. На кінець XIX ст. довжина залізниць становила тут 1/5 всієї залізничної мережі Росії. До 90-х років XIX ст. будівництво залізниць велося не урядом, а переважно російськими й іноземними компаніями. Утворюються нові промислові райони, зокрема такі, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий, Лісостеповий виробництва цукру. Особливо швидкими темпами розвивалася кам'яно-вугільна промисловість Донбасу. Якщо у 60-х роках видобуток вугілля тут досягав 55%, наприкінці 80-х - більш як 60%, то у 1899 р.- вже 92% його загального видобутку в Росії.

З 80-х років починає розвиватися головний осередок залізорудної промисловості - Криворізький басейн. 57% видобутку залізної руди на початку 1990 р. припадало на Україну. Збудована у 1884 р. Катерининська залізниця відіграла велику роль у розвитку металургійної промисловості - з'єднала залізну руду Кривого Рога з вугіллям Донбасу. Наприкінці XIX ст. на Донбасі і в Придніпров'ї виплавляли чавуну майже вдвічі більше, ніж на

* История рабочих Донбасса: В двух томах. - Киев, 1981. - Т.1. - С.37;
Субельний Орест. Україна: Історія. - С.242.

Уралі, або 52% усієї виплавки його в Російській імперії. Тут було збудовано 17 великих металургійних підприємств, з них 3 належали російським капіталістам, решта ж була власністю іноземців.

З-поміж інших галузей промисловості важливе місце посіло машинобудування, особливо виробництво сільськогосподарських машин. Його центрами були Олександрівськ, Харків, Одеса, Бердянськ, Єлисаветград, Миколаїв, Київ.

Розвивалися й харчова промисловість - цукрова, борошномельна, тютюнова, олійницька, спиртова. Для цукрової галузі характерна рання поява акціонерних товариств. У 1887 р. у Києві був створений синдикат цукрозаводчиків - одна з перших монополій у Росії. Він об'єднав 91% усіх цукрових заводів і регулював ціни на внутрішньому ринку. Основними районами виробництва цукру були Подільська, Київська, Харківська, Волинська, Полтавська губернії. У 1860-1861 рр. в Україні налічувалося 229 цукрових заводів, або 59% загальної їх кількості у Росії. У наступні роки чисельність заводів зменшувалася, а виробництво цукру внаслідок його концентрації зростало і в 90-х роках становило більш як 80% його загального виробництва в Росії. Відомі цукрозаводчики Бродський, Терещенко, Потоцький, Харитоненко постачали цукор майже в усі райони країни, а також за кордон.

Загальноросійського значення набула в той час борошномельна промисловість. Вона давала 26% загального виробництва борошна. Продовжувала розвиватись тютюнова промисловість. Центром її була Одеса. Значна концентрація виробництва була характерна для горілчаної промисловості (Харківська, Подільська, Київська губернії").

Таким чином, 60-90-і роки - це період швидкого розвитку промисловості в Україні. Вона не тільки не відставала в цьому плані від Центральної Росії, а з ряду основних галузей промисловості навіть посіла провідне місце.

Капіталістична промисловість у 70-90-х роках XIX ст. не знала вже ні традицій, ні станів, ні національностей, ні замкнутості цілих верств населення. Південна Україна стала Меккою для російських промисловців та іноземців. Життя молодого промислового Півдня нагадувало розтривожений бджолиний вулик.

Про перевагу прийшлого російського пролетаріату у складі робітництва України на кінець XIX ст. свідчить Всеросійський перепис населення 1897 р. Перепис зафіксував на території 9 ук-

раїнських губерній 243 тис. робітників родом не з України. Цікаво, з яких же районів імперії прийшло це робітництво? Майже 70% їх, або 163 тис. чол., прибуло з 32 губерній Росії. Це насамперед Воронежська, Курська, Орловська, Пензенська, Рязанська, Саратовська, Симбірська, Тамбовська і Тульська губернії. 9 цих губерній дали 116 тис. робітників, або 71% всієї робітничої еміграції з Росії (13). На думку статистиків, це пояснюється більшою питомою вагою серед прийшлих вільних людей і їх нижчим культурно-освітнім рівнем - факторами, які посилювали мобільність.

За переписом 1897 р., на кінець XIX ст. 93% всіх росіян, які працювали на підприємствах України, становили робітники трьох важливих промислових районів: Степової України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), Харківщини та Київщини. На Правобережній Україні в пореформений період картина була дещо іншою. Так, серед зайшого робітництва на промислових підприємствах росіяни становили там усього 6%. Натомість далеко більше було поляків, білорусів, литовців, німців та ін.

Отже, у великій промисловості України переважали росіяни. Значна частина їх зосередилася у степовій Україні з її розвинутою гірничою і гірничо-заводською галузями та капіталістичним сільським господарством. Наплив росіян спостерігався і в Харківській та Київській губерніях. Однак у сфері кваліфікованої праці вони тут не зайняли переважних позицій. За рівнем зайшого робітництва росіяни займали одне з останніх місць на Волині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині. Як вважав відомий дореволюційний дослідник М.Порш, кількість зайшлих робітників "...то піднімається, то падає в залежності від становища народного господарства в поодиноких краях України. Краї і губернії більш промислові і торгові, а до того ще й з розвиненим капіталістичним сільським господарством, натурально, потребують більше зайшого робітництва, ваблючи його до себе ліпшою заробітною платою і взагалі ліпшими умовами праці. Навпаки краї і губернії, відсталі з промислового і торгового погляду, з дрібноселянським сільським господарством вимагають такого зайшого робітництва, порівнюючи, дуже мало" (14).

Бурхливе зростання промисловості в 70-90-х роках XIX ст. позначилося не тільки на кількості росіян, які працювали на промислових підприємствах України, а й на місці та способі їх проживання у регіонах краю. Випереджаючи загальне збільшення кількості

місцевого населення у декілька разів, питома вага російських робітників, зокрема на території Донбасу, також зросла між 1861 і 1897 р. утричі. В "Истории рабочих Донбасса" відзначається, що "у другій половині XIX ст. у складі донецького пролетаріату кількісно переважали російські робітники..." (15). На початку XX ст. на 9 найбільших заводах Півдня України, кожний з яких давав понад 10 млн. пудів чавуну, тільки один з десяти робітників був українцем. Відомий металург М.А.Павлов писав, зокрема, про робітників Сулинського заводу: "Сулинські робітники були головним чином вихідцями з Орловської та Воронежської губерній; але вони вже обжилися в Сулині" (16).

Такою ж помітною була участь російського населення і в інших галузях промисловості України. На заводах і фабриках Донецького басейну працювали, зокрема, російські сільські ремісники переважно будівельних професій. Спостерігалася певна їх порайонна спеціалізація: теслярі і муляри прибували, як правило, з Курської, Калузької, Орловської та інших російських губерній; Тульська губернія поставляла слюсарів; Задонський повіт Воронежської губернії - штукатурів, малярів. Така спеціалізація склалася історично у ході освоєння Донбасу і Південного краю.

Російське населення в Україні було неоднорідним і за своїм соціально-класовим складом. Крім робітників, у містах і селищах проживали російські ремісники, кустарі, дрібні торговці. Російська робітнича група компактного проживання мала свої національні й трудові традиції, певні навички, спосіб життя й праці. Так, у 80-90-х роках у Донбасі у кам'яновугільній промисловості переважала артільна форма проживання й організації праці*.

У 1897 р. росіяни становили серед усього міського населення 10%, зосереджуючись переважно в робітничих селищах та невеликих містах. На зламі століть їх частка в загальній кількості жителів міст зросла ще більше, причому великі російські меншості стабільно осіли в провідних індустріальних центрах України (Харкові, Кате-

---

* Життя і побут російської артілі на вугільних шахтах Донбасу описав П.І.Мельников-Печерський у романі "В лісах" (Собр. соч. у 8 т. - М., 1976. - Т.2. - Кн.1. - Ч.1. - Гл.15. - С.206-251.)

ринославі, Луганську, Одесі, Миколаєві та інших містах). Одночасно виникали й російські робітничі селища.

Однак частка українців серед робітників також зростала. Це пояснюється пролетаризацією українського села і посиленням відходу місцевих селян у гірничі та гірничо-заводські райони. Проте на початку ХХ ст. кількість робітників-українців була ще незначною. І тому корінні українські робітники поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами.

Напередодні революції 1905-1907 рр. посилювався вплив на українські робітничі маси російської соціал-демократії. Російські політичні партії розгорнули тут активну діяльність за директивами петербурзьких та московських центрів. Фактично це були філіали загальноросійських організацій, що мали єдину програму і тактику. Тому молодій українській соціал-демократії, яка претендувала на роль національного всеукраїнського пролетарського центру і ставила своїм головним завданням "організацію пролетаріату, що розмовляє по-українському", необхідно було активізувати насамперед свою пропагандистську роботу серед робітництва України, щоб протистояти російському впливу.

Нагадаємо: Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), яка виникла в 1905 р., складалася з молодих революціонерів з політичними поглядами, що хиталися між радикальним націоналізмом, есерівщиною і марксизмом. Члени цієї організації не визнавали самостійного існування України, а відстоювали її автономію у складі федерації вільних народів Росії. Не маючи чіткої програми і тактики, вони вели агітацію лише серед селянських мас, а також займалися видаванням брошур на зразок "Самостійна Україна", "Дядько Дмитро", "Чи є тепер панщина?" та інших, далеких від соціал-демократизму. Пропагандистська робота серед селян, за допомогою якої українські соціал-демократи намагалися вплинути на політичну свідомість трудящих мас, давала лише негативні результати. І це, на жаль, відбувалося в той час, коли російські соціал-демократи вже керували робітничими страйками в Харкові, Києві, Катеринославі, Кременчуці та інших містах України. За висловом І.Мазепи, напередодні першої російської революції "мало свідомі національно українські робітники жили і боролися за свої інтереси під впливом і проводом російських соціал-демократів" (17).

Таким чином, довга російська неволя придушила сили українського робітництва, як і національну свідомість всього народу. Отже, не дивно, що політичне і національне згуртування його почалося значно пізніше, ніж російського. Закономірно, що в соціал-демократичному русі протягом десятиліть спостерігалось тяжіння робітників України до великоруських побратимів. Наслідки такого становища посилювали русифікаційні тенденції в Україні.

Революція 1905-1907 рр., столипінська аграрна реформа суттєво змінили характер як політичного, так і економічного життя Росії й України. Робітничий рух став наймогутнішим фактором політичної боротьби трудящих мас. Реформа підштовхнула і прискорила процес розшарування селянства. Характерно, що саме в Україні була найбільшою частка його крайніх груп, тобто найбідніших й найзаможніших селян. Вона становила тут 47,5%, тоді як в інших регіонах - приблизно 30%. Тобто, поряд з процесом пролетаризації йшло вимивання сільського населення в міста та за межі України.

Навіть ті селяни, що проживали безпосередньо поблизу фабрик і заводів, працювали не на них, а в пошуках кращої долі виїжджали за тисячі верст на Схід. Так, 70-80% переселенців за Уралом становили вихідці з України, а також з кількох чорноземних районів Росії. У переважній своїй більшості вони сподівалися саме тут вирватися із злиднів. Наприклад, у Харківській губернії частка безземельних і малоземельних селян становила 72,8% від загальної кількості від'їжджаючих (18).

Прискорені темпи розвитку товарних відносин та пов'язані з ними економічні, соціальні й національні процеси в Україні за часів столипінської реформи викликали гостру потребу і в робітничих кадрах. Тому царський уряд і далі заохочував росіян переїжджати на заводи Півдня, в Степову зону і на Лівобережжя. Внаслідок цього невеликі населені пункти в Донбасі стали переважно російськомовними. На 1907 р. в таких містечках, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідіївка та Ясинувата, налічувалося лише від 5 до 10% українців. Вражає відсутність українців у великих містах. Росіяни становили в той час майже половину населення Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсона. Інші національні меншості, які проживали

у великих містах, розмовляли, як правило, російською мовою, що посилювало русифікацію українських міст.

Російська присутність у містах особливо почала позначатися з моменту виникнення чорносотенних організацій типу "Русского собрания" і "Союза русского народа", які мали значний успіх серед російського і зрусифікованого українського населення. Намагаючись поширити вплив на різні соціальні верстви, "Союз русского народа" утворював свої філії на підприємствах. У жовтні 1906 р. в Києві було засновано "Союз русских рабочих". В статуті цієї організації зазначалося, що її метою є економічний, соціальний та національний захист робітників (19). Відділення союзу виникли також у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Загалом вони об'єднували понад 190 тис. членів - майже половину усієї кількості членів "Союза русского народа" (20). Українські чорносотенці залучали до своїх організацій реакційно настроєну дрібну буржуазію, торговців, відсталі верстви робітників і особливо люмпенізовані елементи міст. Вони почали відкрито суперничати з українським національним рухом. Це було одним з "болючих" питань для чорносотенців України.

Якщо поява перших українських політичних партій в Російській імперії спочатку не викликала особливого занепокоєння і їх не виділяли із загального антиурядового руху, то згодом чорносотенці дійшли висновку, що український національно-визвольний рух є однією з небезпечних для монархії сил. Оскільки провідну роль у ньому відігравали саме ліворадикальні партії, це, вважали чорносотенці, створює загрозу як існуванню єдиної держави, так і її суспільному устрою. Друкований орган монархістів газета "Киевлянин" писала, зокрема, що, крім "инородческо-еврейской революции", Російській державі загрожують "нелепые маньяки "самостійного" украинства". "Националісти" вважали, що існує лише єдиний російський народ, що ніякого українського народу немає, а є лише гілка російського народу. Тому український рух - "явище такою ж мірою шкідливе, як і безпідставне" (21), - відзначалося у статуті клубу російських націоналістів у Києві. "Нелюбов" до українського національного руху в чорносотенців була стійкою.

Завдяки фінансовій підтримці царського уряду чорносотенці в Україні мали змогу проводити масові маніфестації, створювати

робітничі артілі, здійснювати єврейські погроми. Цей безперешкодний і необґрунтований екстремізм незабаром став невід'ємною ознакою життя багатьох міст.

Робітники України, котрі потрапили під вплив чорносотенців, не виявляли інтересу до революційної боротьби, яка вже набула в імперії значного розмаху. Із значним запізненням зрозуміли вони безперспективність існування організацій монархічної орієнтації, нерідко войовничо настроєних проти українського національного руху. Проте переважна більшість робітників взагалі уникала співробітництва з ними, остерігалася і навіть боялася їх. Робітники Донбасу зробили спробу навіть протистояти чорносотенцям, коли ті розпочали погроми. Озброєні робітничі загони Луганська, Бахмута, заводу Дюмо, Шербинівського рудника та інших допомогли відвернути різанину.

А тим часом Російська імперія просувалася до свого логічного краю. Віковічні підвалини колишньої великої держави руйнувалися напрочуд легко. Перша світова війна, національні рухи довершували цю справу. Після мобілізації майже половини працездатних робітників на військову службу набагато зменшилася кількість працюючих робітників-українців на заводах і фабриках. Імперіалістична війна завдала народному господарству тяжких збитків. Погіршилося забезпечення міст продовольчими товарами, а села - реманентом і тяглом. У 1916 р. царський уряд запровадив в Україні хлібну монополію. Закупівельні ціни на хліб були дуже низькими. Незабаром стало зрозумілим, що промисловість не може працювати без кваліфікованих робітників. Царський уряд оголосив військовий стан на залізничному транспорті, вугільних підприємствах Донбасу, металургійних заводах усього Півдня Росії. Влітку 1916 р. близько 50 тис. російських робітників за трудомобілізацією були відправлені на шахти та оборонні підприємства України. Загальний видобуток вугілля в Донбасі збільшився, але все ще гостро відчувалася нестача кваліфікованих робітників. В цій ситуації Раді з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (постійний виконавчий орган об'єднання власників підприємств металургійної, кам'яновугільної, залізорудної промисловості Донецького і Криворізького басейнів) разом з підприємцями з інших організацій вдалося всупереч протидії військового відомства мобілізувати на оборонні підприємства України, ще декілька тисяч робітників з центральних губерній Росії, а також використати 100-тисячний

загін військовополонених - некваліфіковану робочу силу, але дисциплінованішу порівняно з виснаженими пролетарями України, які працювали в жахливих умовах війни, розрухи і голоду. Кількість промислових робітників зростала також за рахунок евакуації в Україну ряду підприємств з окупованих німецькими військами територій Польщі й Прибалтики.

Тому цілком зрозуміло, що внаслідок першої світової війни національний склад пролетаріату України змінився ще більше. Всупереч усталеним уявленням про швидке зростання з початку ХХ ст. кількості робітників корінної національності за рахунок припливу вихідців з українського села можна стверджувати, що у 1917 р. величезна більшість промислових робітників була не українцями, а росіянами або зрусифікованими українцями. Існувала вельми суттєва національна різниця між майже суцільно українським селом і зросійщеним містом. Так, серед населення Миколаєва частка росіян становила 66,3%, українців - 7,5%, Харкова, відповідно, - 62,8% і 26%, Одеси - 47,4% і 9,2%, Києва - 54,5% і 21% і т.д. У Донбасі ж близько 70% пролетарів були вихідцями з російських губерній (22).

Таким чином у складі робітників України все ще переважала російська більшість. Зберігалось також традиційне переважання росіян у великих промислових містах. Воно посилювалося із зростанням впливу більшовиків на робітничі маси і посиленням ролі російських дрібнобуржуазних партій, що опиралися на середні верстви українського міста й робітництво. Зокрема, у Донбасі на початку березня 1917 р. налічувалося більше 500 більшовиків, у квітні - 5,5 тис., серпні - 16 тис., а у жовтні - близько 28 тис. Чисельність російських есерів зросла протягом того ж періоду з 18-20 тис. до 38-40 тис. (23)

3. Ставлення робітництва України до Центральної Ради

Лютий 1917 р. здійснив споконвічну мрію багатомільйонного населення Росії. Народи завоювали жадані політичні свободи. До бурхливого суспільно-політичного життя долучилися значні верстви робітництва, солдатські маси, багатомільйонне селянство. У містах і селах проходили мітинги, збори, демонстрації,

маніфестації. Розмови про політику захопили майже все суспільство. Поновили діяльність раніше переслідувані царизмом різноманітні політичні партії та організації. З'явилися зовсім нові періодичні видання. За короткий час політика витіснила саме життя. Однак воно продовжувалося, не могло не продовжуватись і змінювалося під впливом тієї ж політики.

Яким чином змінилося життя, нині уже добре відомо. Але на провесні 1917 р. здавалося, що все буде гаразд. 17 березня одразу після повалення царського самодержавства у Києві утворилася Центральна Рада.

Українська Центральна Рада поставила собі за мету відновити державність України. І якщо у її Першому універсалі було сказано, що Україна не відокремлюється від Росії, то вже 22 січня 1918 р. вона видала свій історичний Четвертий універсал, яким Україна проголошувалася самостійною державою українського народу.

В цей історично короткий проміжок часу, коли йшов процес становлення української державності, Центральна Рада займалася формуванням українських військових частин, розв'язанням питання розподілу землі між селянами, опікувалися розвитком культури, освіти та займалася багатьма іншими соціальними і духовними проблемами українського народу.

Разом з Центральною Радою прийшла масова українізація. Фактично усі думаючі, працюючі, патріотично настроєні представники української інтелігенції стали вірою і правдою служити своєму народові. "В кожній сфері були українці, - писав згодом про цей час у праці "Відродження нації" В.Винниченко, - й у кожній сфері вони хотіли, вони мусли виявляти себе, як українці, затверджувати своє "я", поширювати його, закріпляти певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикажчики, урядовці, всі гуртувалися національно, всі домагались свою галузь українізувати, себто принатурити до об'єкту свого існування, - українського народу - й узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою "пробуджену ніжність" (24).

Нести національну ідею в середовище робітників і селян і будити там національну гідність поставила собі за мету Центральна Рада. Соціалісти і молоді революціонери стали авангардом національного пробудження. Альфою і омегою всіх їхніх устремлінь був український народ.

Однак слід враховувати, що робітнича маса українського населення трималася ще значною мірою російської орієнтації. Будь-яке намагання українізації у містах викликало неодмінну реакцію обурення і напруження серед зрусифікованих робітників. "Росіяни страшенно обурювались українізацією... особливо в Києві, - згадувала член Центральної Ради Софія Русова, - і міська Управа ставала в постійні суперечки з українськими організаціями та з Центральною Радою... Росіяни посилали телеграми до Тимчасового уряду в Петербурзі, благаючи рятувати "руських" від насильної українізації, а це було цілком неправдиве, бо, здається, ніде на світі ні один нарід не шанував так національних прав своїх меншостей, як це робили українці" (25). Зі свого боку, російські лідери більшовицької партії звинувачували український національний рух у порушенні "єдності робітничого класу". Тому діяльність Центральної Ради і її виконавчого органу - Генерального Секретаріату - могла бути ефективною лише при підтримці міського робітничого населення України - цієї зорганізованої і стратегічно розташованої меншості українського народу.

Як же склалися стосунки Центральної Ради із зрусифікованим робітничим населенням міст?

Найбільш повно їх можна простежити на прикладах Катеринослава, Харкова, Одеси, інших міст України, де частка російського населення була найбільш значною. Залишився цілий ряд спогадів безпосередніх учасників подій про той час. Так, Дмитро Дорошенко, якого важко запідозрити в необ'єктивності, в "Історії України 1917-1923 рр." відзначав, що у Катеринославі, де було доволі багато свідомих українців серед службової інтелігенції, а також серед робітників і селян навколишніх сіл, український національний рух помітно виявлявся ще в роки першої світової війни. Однак, коли почалася революція, пише він, "то активних політичних діячів серед українців знайшлося дуже небагато, до того ж почалася ворожнеча між представниками української буржуазії й соціалістичних партій, і провід в місті захопили російські революційні організації... На виборах до міської думи укр. есери виставили свій окремий список, есдеки теж свій, а есефи виставили також окремий список. Українські голоси розбилися, і українці провели до думи по всіх трьох списках 10 гласних /на 60 усіх/" (мається на увазі від загальної кількості).

Через деякий час, продовжує Д.Дорошенко, коли почався український рух серед війська, все ж таки в місті зросло значення національного елемента. "Правда, реальної користи (так у книзі. - *О.Р.*) від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не дійшовши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворухнути, щоб допомогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки "українізації" війська робили враження й підіймали авторитет українського руху" .

У Харкові становище було ще складнішим, ніж у Катеринославі. "В зросійщеному Харкові, - писав Д.Дорошенко, - українцям тяжко було зайняти в новозаснованих революційних організаціях становище, яке відповідало б їхньому значінню представників української стихії, що заливала весь край, серед котрого Харків здався якимось чужеродним островом..." .

Незадоволення українським національним рухом активно проявлялося і в південних містах України. "В космополітичній щодо свого населення Одесі, - відзначав той же Д.Дорошенко, - українці не могли зайняти скільки-небудь твердих позицій в нових революційних установах. Російська й жидівська демократія, що, як і скрізь, вела перед по тих установах, ставилась до українського руху і до українських домагань дуже неприхильно" .

Не було відчутної переваги українського національного руху, де були міцними позиції заможного російського населення й у Чернігові, Полтаві й Кременчуці. "Серед усіх губерніальних міст на Україні Полтава, - зазначав Д.Дорошенко, - найбільше зберегла своє національне обличчя, українська стихія тут найсильніше виявлялася, особливо в низах міста. Але більшість міської буржуазії й інтелігенції була зросійщена, і українцям не так-то легко було здобувати позиції в самому місті, тим більше, що серед самих українців зразу ж повстав розкол між несоціалістами і соціалістами" (26). Як підсумовує Дмитро Дорошенко, "по всіх майже більших містах України провід захопила російська та зросійщена демократія, яка дуже противилася проведенню в життя українських домагань, особливо ж вороже ставилась вона до автономії України" (27).

Тому перед робітниками постала дилема: підтримати Центральну Раду чи залишитися нейтральними. Як і усі інші верстви населення України, національно настроєні представники робітничого

класу вирішили підтримати її. Однак для зрусифікованого українського робітництва національні домагання Центральної Ради були незрозумілими. Що краще - велика й неділима Росія, яка принесла стільки страждань для українського народу, чи автономна Україна у складі Російської Республіки, якої хотіла на першому етапі своєї діяльності Центральна Рада (проте, можливо, лише тимчасово)? І, нарешті, багато зрусифікованих робітників залишилися нейтральними, політично пасивними, більше дбаючи про те, щоб якось вижити. Тому спочатку за Центральною Радою пішла незначна кількість робітників порівняно з іншими верствами українського населення. Так, близький соратник М.С.Грушевського Павло Христюк визнавав, що "популярність Центральної Ради зростала надзвичайно швидко, особливо в селянських і солдатських масах" (28).

На жаль, ми не маємо будь-яких конкретних фабрично-заводських матеріалів, які могли б засвідчити позицію того чи іншого трудового колективу про ставлення до Центральної Ради у 1917 р. Можна лише припустити, що воно формувалося поступово, набираючи дедалі більше національно-політичного характеру. Робітничі маси України з певною пересторогою ставали під крило Центральної Ради. Як пише Леонід Решодько, на першому засіданні Центральної Ради (14 березня 1917 р.) були лише один чи два робітники від "Арсеналу" (29), які не представляли заводчан, а були заготовані студентською молоддю. Потрапивши до новоствореної організації українців, а потім на грандіозні маніфестації 16 і 19 березня, робітники з різних місць будь-що прагнули послати своїх делегатів до Центральної Ради для участі в її роботі. Після лютого 1917 р. створилася відповідна морально-психологічна атмосфера для зміцнення відносин між Центральною Радою і робітниками міст України. Але, на жаль, навесні 1917 р. дружні взаємовідносини ще налагоджувалися. І справа тут не тільки в суттєвих національних розходженнях. Головне полягало у позиції зрусифікованого українського робітництва - цієї важливої частини населення міст.

Навіть такий, інколи схильний до мажорного викладання історії революції на Україні автор, як П.Христюк, у своїй відомій праці "Українська революція. Розвідки і матеріали" констатує, що "...міста на Україні з самого початку революції в більшості зайняли ворожу до українського відродження позицію, або, в ліпших випадках, позицію повної негачії, ігнорування" (30).

В цій непростій ситуації і діячі Центральної Ради виявилися не на висоті свого становища. Їхню позицію виклав Володимир Винниченко у книзі "Відродження нації". "Ми не вірили, - писав він, - що наш зрусифікований пролетаріат стане активно в оборону нашої державності, наших національних здобутків, в оборону того, що він не відчував своїм, рідним і необхідним собі. Це недовір'я бую величезною помилкою, як виявилось далі. Це було великою шкодою й для чисто національної справи, бо це недовір'я й дальша наша політика одвернули від національної справи зрусифікований український міський пролетаріат, який також мав пробуджену ніжність, який мав би її без порівняння більшою, коли б українство не одпихнуло його саме своїм соціальним консерватизмом" (31).

Подібні настрої охопили всю керівну верхівку Української соціал-демократичної робітничої партії, хоча в 1917 р. її погляди суттєво змінилися порівняно з 1905 р.: а саме вона, враховуючи тогочасну соціально-політичну обстановку, визначала новий курс робітничої організації в напрямі переосмислення своєї національно-політичної програми. В цьому контексті велася серйозна розмова на конференції УСДРП що проходила у Києві 4-5 квітня 1917 р. "Виходячи з того, що потреба можливо повного розвитку творчих сил України вимагає її найширшого економічно-політичного самозначення, - підкреслювалось в резолюції про автономію України, - приймаючи під увагу, що федеративний устрій Російської держави, як союзу автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць, не тільки не може шкодити розвиткові пролетаріату всієї Росії, - а тим більше українського, - але і корисний для нього; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або крайових одиниць - це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, - конференція Української соц.-дем. робітничої партії з цілою непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії - автономію України, яко першу, невідложну, пекучу задачу сучас-

---

* На конференцію прибули представники соціал-демократичних організацій Катеринославської, Полтавської, Київської, Харківської, Одеської, Черкаської, Новоград-Волинської, Московської, Петроградської та Інших губерній.

ної хвилі українського пролетаріату та всієї України" (32). При цьому діалог з російським урядом був можливий лише за умови, коли б він враховував національні інтереси численних колишніх недержавних народів імперії. "Це розуміння українською соц.-демократією творення автономного ладу, - підкреслював П.Христюк, - мало для української революції велике значення: відповідаючи українській дійсності, воно було в той же час дійсно революційним. І як таке йдучи в розріз з загальною тенденцією московської демократії - одкинути національне питання на друге місце, одклавши вирішення його цілком до Установчих Зборів, воно було причиною того, що українська соціал-демократія з самого початку революції на Україні пішла своїм окремим шляхом, часами гостро виступаючи проти своїх старших товаришів - російської соц.-дем. робітн. партії на Україні" (33).

З часом стосунки робітництва і Центральної Ради дещо змінилися. Хоч серед широких робітничих мас промислових міст України русофільські тенденції і більшовицький вплив були ще досить сильними, на низах помітно зростали українські симпатії. З проникненням національної ідеї на заводи і фабрики, в робітничу пресу та в технічні училища український робітничий рух подекуди досягав певних здобутків. Однак тоді рідко кому з робітників-українців не докоряли націоналізмом, зрадою інтересів єдиної та неділимій Російській держави. Чому? Та тому, що на Україні довгий час навколо них було майже суцільне російське середовище, вони, так би мовити, "змоскалилися", а імперські порядки, навіть якщо їх засуджували і вважали нелюдськими, зберігалися і стояли ще на міцному фундаменті офіційних зрусифікованих структур та репрезентаційних інституцій. Так, у сфері праці імперії обслуговувало відповідне міністерство, центральний апарат якого та органи на місцях були сформовані тією ж імперією. Царський уряд був скинутий, а професійний, кваліфікований апарат управління органами праці залишався. В той час як Центральної Раді бракувало ефективного керівництва, цей апарат мав, до речі, сильні підприємницькі союзи у провідних галузях промисловості, висококваліфіковані інженерні, економічні та фінансові кадри, застосовував форми економічного співробітництва, а також мав можливість здійснювати позаекономічний примус. Чи могли національно свідомі українські робітники переважити "велику артилерію" більшості зрусифікованого українського робітництва, які, якщо й визнавали

право на автономію України, то хіба що з численними застереженнями про дальше перебування у складі тієї ж "єдиної" та "неділимої"? Власне кажучи, ситуація у сфері виробництва була катастрофічною. Новостворені українські органи праці у містах зіткнулися з відкритим саботажем з боку старої фабрично-заводської адміністрації, яка, по суті, і далі, незважаючи ні на що, працювала на імперію, байдуже, що вона була "екс". Тому робітники, що мали сміливість відверто заявити про свої симпатії до Центральної Ради, ризикували заплатити за це місцем роботи і взагалі повноцінним професійним життям.

Про дії Центральної Ради і настрої її керівництва щодо русифікаційних тенденцій у перші три місяці української демократії свідчить надзвичайно цінний документ - "Декларація Української Центральної Ради", що була підготовлена в середині травня 1917 р. для вручення Тимчасовому уряду та Петроградській Раді робітничих та солдатських депутатів. "Зріст українського руху, що так інтенсивно проявився в днях революції, вимагає нових методів для його оцінки, нових підхідних шляхів, не говорячи вже про саме фактичне познайомлення з його висловом, - відзначалося, зокрема, в ній. - Між тим у цій сфері лишилося все по-старому, і російські громадянські круги в більшості стоять на давній неозначеній позиції.

Це вже й тепер сумно відбивається на взаємних відносинах двох братніх народностей, а на будуче грозить це дуже й дуже небажаними ускладненнями, і щоб їх уникнути та злагодити, обидві сторони повинні поробити заходи державного та громадянського значення.

Для людей, що мало познайомлені з історією й характером українського руху, зовсім незрозумілий той розмах, котрий проявив він зараз у перших днях революції. Те, що вважалося справою невеличкого гуртка інтелігенції, нагло прибрало масовий характер: національні гасла і домагання стали дуже популярними в народних масах. Це пояснюється тим, що український рух, у своїй істоті глибоко демократичний, весь час стояв на ґрунті народних потреб, широко охоплюючи їх, і говорив доступною і зрозумілою народові мовою про його власні інтереси. Ось чого від самого початку вільного життя став цей рух організуючою силою, ось через що до нього прилучались щораз більші сили народу, справедливо бачучи саме тут гарантію здійснення своїх загальнолюдських і

національних потреб та домагань. Відроджена українська преса щоденно приносить звістки про те, як серед українських мас все більше й більше проявляється громадянська та національна свідомість: українське село організується під гаслами, виставленими українським рухом. Про те говорять дуже численні і многолюдні з'їзди, що відбуваються на Україні в останнім часі: кооперативні, селянської спілки, військові, національні в широкому смислі слова, педагогічні, партійні й інші. Ці з'їзди представляли в цілості міліонову масу (один військовий з'їзд у Києві представляв собою 993400 зорганізованих солдатів) і в розв'язанні національних завдані. виявили себе одною спільною всім душею...

А як відноситься до того справді казкового пробудження 35-міліонового народу російське громадянство там, на Україні? Треба зараз спочатку сказати: відношення неглибоке, незв'язане з інтересами революційної Росії, навпаки - таке, що грозить багатьма ускладненнями для усієї справи свободи. Причин цього багато. А головна з них - це класові інтереси. Пануючі класи на Україні - не українці. Промисловість в руках буржуазії російської, жидівської, французької; торговельну, а також велику частину аграрної буржуазії творять поляки, росіяни й українці, що давно називають себе "руськими". Там само всі адміністративні посади в руках неукраїнців...

До цього необхідно додати ще в цілості національний момент. Усмоктавши з молоком самодержавності ідею централізму, звикнувши дивитись на Україну тільки як на полуднево-західний край Російської імперії, а на українців, як на "хахлов", що відрізняються від росіян тільки деякими маленькими побутовими окремінностями, ніколи не турбуючись про те, щоб познайомитися з життям цих "хахлов" та їх ідеалами, що ніколи не завмирили, навіть під гнітом царизму, буржуазна інтелігенція не змогла, не знайшла в собі сили піднятися до правильного розуміння процесу, який відбувався цілий час. І піддаючися цим двом силам - класовому і національному егоїзмові - пішла дорогою енергійного опору організації української демократії. Для цього вживалися всі можливі способи.

Перекручуючи факти, як в пресі, так і в громадських розмовах, розпускають чутки про те, що "хахлы" хочуть відокремитися від Росії, що вони збираються прогнати з України всіх неукраїнців, бо, мовляв, їх гасло - "Україна тільки для українців", що загалом увесь

український рух без різниці соціально-політичних окремішностей - це контрреволюційний рух, який вимагає негайного припинення. І так дуже настрахав їх величезний зріст цього руху, що вони заразили своїм переляком навіть демократичні верстви неукраїнців...

Але наскільки заразилася і російська демократія настроями російської буржуазії, наскільки ідея національного панування на Україні російського (московського) народу, ідея господаря, власника, в'їлася у свідомість навіть демократичних елементів, показує цей незвичайно підвищений ворожий настрій, під впливом якого, наприклад, у голови Київської ради робітничих і солдатських депутатів на нараді соціалістичних організацій всіх національностей вирвалася погроза розігнати багнетами український з'їзд. І, треба зазначити, ця погроза, ця ворожість у більше або менше культурній формі цілий час гніздиться у свідомості і буржуазних і небуржуазних кол неукраїнського громадянства...

Заходить цілий ряд фактів, що в них в більшій або меншій мірі виявляється та ворожість. Справа українського полку, організацією якого всі неукраїнські кола вважали трохи не загибеллю Росії, "ножем у спину революції" й іншими подібними страхами, тепер, коли військові власті признали можливим формувати цілі корпуси, ясно показала, що люди берегли не інтереси революції й Росії, а своїх класових або національних позицій...

Не маючи можливості в своїй короткій записці навести всі факти прояву національної ворожнечі російського громадянства до українського відродження, ми спиняємося на вже вказаних прикладах. Але зі свого боку ми вважаємо своїм громадським і моральним обов'язком зложити таку заяву: таке відношення ми вважаємо злочинним для справи революції і таким, що лишить тяжкі наслідки для всієї Росії.

Люди, що живуть по містах України, бачать перед собою зросійщені вулиці сих городів, чують довкола жаргонову російську мову, цілком забувають про те, що ці міста тільки маленькі острівці серед моря усього українського народу. Забувають, що по кількох літах зросійщений елемент значної частини населення тих самих городів вернеться до рідної стихії, що зросійщення деяких центрів України, котре здається таким повним, це тільки хвилева поява, витворена ненормальними умовами знищеного абсолютизму і централізму, котрі стараються врятувати свої позиції. Мало того,

засліплені класовим або національним егоїзмом, загіпнотизовані цією облудною ясністю свого національного панування, ці люди не бажають рахуватися з тим, що вже існує не тільки почуття зв'язку з усієї державної цілості, а й почуття своїх окремих національних інтересів. Всі ті дуже численні з'їзди (селянські, кооперативні, партійні, загальнонаціональні), на котрі делеговано представників мільйонної зорганізованої української демократії, повинні б уже переконати всіх, що український рух не видумка гуртка інтелігентів, як його весь час рекомендувало російському громадянству царське правительство, а що це величезна сила, яка вирвалася з-під вікового гніту, що ця сила росте з кожною не то, що дниною, а навіть годиною, що спинити її, як би не хотіли цього її вороги, вже рішуче немає ніякої можливості, бо пробудився 35-мільйонний народ. Треба вернутися до царизму, до пониження всіх прав людини і громадянина, щоб жити деякою надією повернути українську демократію до первісного стану "пониженого і закованого раба". Бо в національній самосвідомості передовсім вилилося у широких народних мас почуття тих прав, тої гідності людини і громадянина. Від сьогодні він не "хахол", не "бидло", не "мужик", а українець, рівний з усіма тими, хто до революції мав власть понижати його.

І домагання національної школи, армії, українізації всього життя на Україні має у корінні головно це відроджене, визволене почуття гідності людини. І віра в це така велика в масах, що вони в перший час навіть не змогли зрозуміти, з якої причини це їх бажання, це вільне гарне почування зустрічає зле, недобре, вороже до себе відношення у тих, хто стоїть на чолі демократичного руху. В їх простій, незастроєній спокуюю психіці не укладається така сильна патріотичність. Вони думають, що кожний, хто б не був, зобов'язаний разом з ними радуватися і веселитися їх визволенням, їх переродженням з рабів у людей. Не тільки радуватися, але й усіма силами пособляти такому чудовому переродженню.

Зовсім зрозуміло, що впертий опір доводить до розчарування, далі до ворожнечі, а в кінці до страшного обурення. Тепер на всіх з'їздах, зборах - скрізь тільки й чуєш скарги, докори, погрози. І чим впертіше стоїть одна сторона, тим сильніше та глибше в'їдається недовіря до Росії, тим ширше розливається хвиля стихійного протесту" (34).

На цьому попередженні можна і закінчити цитування документа. Як бачимо, апогей українського національного руху не став періодом ілюзій та ейфорії. Воскресіння національної самосвідомості народу відбувалося досить-таки повільно. Члени делегації Української Центральної Ради, які писали декларацію, констатували простий і жахливий водночас факт: 1) в українських містах підтримка національного руху з боку росіян відсутня; 2) молода українська демократія також виявляє недовіря до російського населення українських міст, і тому майже скрізь взагалі відсутнє взаєморозуміння.

Справа налагодження взаємовідносин українською і російською населення міст ускладнювалася ще й тим, що у Центральної Ради не було належної попередньої підготовки та організації народних мас. Український національний рух розвивався спонтанно, центральні органи і органи на периферії не завжди працювали в тісному контакті. Останні взагалі діяли самостійно, за власною ініціативою і розсудом, переважно в межах міста або району, на робітничих зборах більшістю голосів вирішуючи, що робити або як ліпше підтримати український національний рух. Найбільш активно російські робітничі маси українських міст проявили себе при організації Вільного Козацтва. Декілька таких випадків описав у своїй праці І.Мазепа. В Катеринославі, наприклад, де у Раді робітничих депутатів він представляв українських робітників Брянського заводу, з палким завзяттям взялися за організацію козацтва діячі місцевої організації українських соціал-демократів Гаврило та Микола Воробйови. "Це були сини залізничного робітника, росіянина, - писав І.Мазепа. - Ще з молодих літ вони пройнялися українством, брали участь в українських гуртках і говорили бодрою українською мовою. Молодший, Микола, скінчив артилерійську старшинську школу. Старший, Гаврило, був студентом Київського політехнічного інституту і хоч з військовою справою не був ознайомлений, проте, він став головним організатором катеринославських відділів Вільного Козацтва. Ці відділи, що склалися переважно з робітників і селян Катеринославського району, відіграли потім визначну роль в боротьбі з російськими більшовиками на Катеринославщині...".

"Це був час, - пише далі Мазепа, - коли уряд Центральної Ради, в зв'язку з постановою 1-го Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся в кінці травня 1917 р., уділяв особливу увагу справі т.зв.

українізації частин російської армії через виділення та організацію вояків в свої українські частини. Таким шляхом малося на увазі створити українську армію" (35).

З такою організацією Вільного Козацтва, як це відбувалося у Катеринославі, можна було сподіватися на швидкий і успішний результат. Воно було створене також на Київщині та Чернігівщині. Влітку 1917 р. Вільне Козацтво мало вже кілька тисяч членів, які об'єднувалися в кілька кошів: імені Семена Палія, гетьмана Сагайдачного та ін. До речі, в цих кошах були записані й проходили службу робітники київського заводу "Арсенал", залізничники Контотопа й Сум, телеграфісти з Чернігова. Вільне Козацтво визнавало владу тільки Центральної Ради та Генерального Секретаріату, про що свідчать спогади учасників тих подій Степана Шухевича, Всеволода Петрова, Дмитра Дорошенка, гетьмана Павла Скоропадського.

У середині жовтня 1917 р. в штабі кошового отамана виникла ідея скликання з'їзду Вільного Козацтва, що вирішив би питання об'єднання зорганізованих вільних козаків. На з'їзд, який відбувся 16-17 жовтня в Чигирині, прибуло близько 2000 делегатів від 60000 козаків Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославищини, Херсонщини й Кубані. Промовці наголошували на життєвій необхідності Вільного Козацтва в справі охорони волі та прав українського народу, а також закликали закладати кінні й піші загони у селах, волостях, повітах та губернських центрах. Делегати з'їзду вирішили створити Генеральну Раду з 12 осіб, яка була б вищим військовим органом Вільного Козацтва в Україні.

Почесним отаманом всього Вільного Козацтва було обрано командира 1-го Українського корпусу генерала П.Скоропадського. Останній вирішив надати у розпорядження Центральної Ради свій українізований корпус із 40 тис. бійців, прекрасно дисциплінованих і споряджених порівняно з дезорганізованими російськими військами. Але діячі Центральної Ради доводили, що, напевне, революція усуває необхідність мати регулярну армію, а, по-друге, вони твердили, що не можна довіряти багатому зросійщеному українському землевласникові генералові Скоропадському. В такий спосіб лідери Центральної Ради "вирішили" проблему створення боєздатної української армії, що дискутувалася протягом багатьох місяців.

Таким чином, загальне пожвавлення національного життя виявило нові настрої, що зароджувалися серед' російськомовного робітничого населення міст України. І якщо національно свідома меншість була сповнена рішучості твердо йти шляхом створення українських національних військових формувань, то величезна більшість не виявляла у національних і військових питаннях великої заінтересованості. Тому соціальне партнерство та співпраця, коли робітники близьких національних та соціальних груп допомагали б одне одному, вчилися одне в одного, в той час ще не приживалися. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що український робітничий клас за довгі роки русифікаційної політики царського уряду опинився у складному економічному становищі.

З огляду на це цілком природно, що наслідки русифікації українського пролетаріату болісно сприймалися тогочасним суспільством. Заслугує на увагу, зокрема, оцінка українського пролетаріату, що йому давалася на 1-му Всеукраїнському робітничому з'їзді 11-14 (24-27) липня 1917 р. "Виходячи з того, що уряд проводив завжди русифікаторську політику і тим ставив робітництво на Україні в гірші умови існування, - повідомляли "Вісті з Української Центральної Ради", - воно через те насправді відрізняється своєю неорганізованістю, економічною незабезпеченістю..." (36). Ще безпосереднішу оцінку давала "Робітнича газета". 18 липня 1917 р. вона, зокрема, писала: "Завдяки неосвіченості український пролетаріат ішов в хвості пролетаріату інших націй. Він займав посади нижчі, які гірше оплачувались і через те опинився в гіршому становищі". На жаль, все це відповідало дійсності. Тому й не дивно, що з'їзд дійшов висновку про сумний стан українського робітництва. Умови праці в промисловості України були, на думку делегатів з'їзду, "просто жахливими"; після розвалу державного регулювання з постачанням продуктів харчування "продовольча криза досягла найвищого ступеня", і вона "... всією силою, всім тягарем... лягає на широкі трудящі маси в містах і особливо на робітництво" (37).

Виступи делегатів на з'їзді свідчать про складність обстановки в Україні, в тому числі у робітничих рядах. Однак, зважаючи на військові дії, з'їзд після довгих дискусій вирішив, що всі українські робітники мають всіма силами й з усією енергією підтримувати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат.

Нині зрозуміло, що у липневі дні 1917 р., коли деморалізована російська армія в Галичині розпалася і сотні тисяч озброєних і озлоблених солдатів заповнили Україну, становище різко погіршилося. В свою чергу, придушення спроби військового заклоту, очолюваного верховним головнокомандуючим генералом Корніловим, сприяло дальшій революціонізації найширших верств населення. Це ще більше посилювало політичний вплив більшовиків серед робітничих мас. Вони виступили з ідеєю переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Спочатку хотіли добитися цього мирним способом, а після липневих подій - шляхом збройної боротьби і встановлення диктатури пролетаріату.

Одночасно відбулася суттєва зміна і в настроях всього російськомовного населення України. Зденационалізоване міщанство, озлоблена бюрократія, найагресивніші праві сили проковували незадоволення існуючим становищем серед найширших верств населення. В такій ситуації у зрусифікованих робітників міст виразно посилювалися великодержавницькі спроби керуватися в житті новими засадами соціалізму, що так вперто не сприймалися деякими діячами Центральної Ради. У великих містах розпочався відкритий загальний чорносотенний похід проти українського національного руху. Протягом липня-вересня 1917 р. газета "Киевлянин" опублікувала серію написаних лідерами чорносотенців пропагандистських статей, де, як ніколи досі, проводилася провокаційна лінія проти українців. Безумовно, українську громадськість здивував різкий поворот реакціонерів у бік "Союзу малоросів ім.Гоголя", що на всі голоси репетував проти "примусової українізації". Зрусифікований викладацький склад Київського університету зробив відкриту ставку на придушення українського відродження. Рішуче повівся також Тимчасовий уряд в Петрограді. В першій половині липня ним було вислано до Києва для переговорів делегацію на чолі з О.Керенським. "Росія мусить бути великою, сильною й неподільною, а коли хтось посміє порушити її цілісність і простягне до того руки, ми скажемо "Руки геть" (38) - загрозило пролунали його слова в Марійському палаці й у тій складній ситуації.

Таким чином, ідея реальної автономії України відходила на задній план, праві сили йшли у фарватері політики центрального уряду. "Все це, - писав про кінець серпня 1917 р. відомий політичний діяч Центральної Ради Павло Христюк, - від Києва

почавши і Петроградом скінчивши, сплутувалось в один важкий, кошмарний, гнітючий клубок, який хотілось розірвати, знищити, пустити по вітру, щоб не перешкоджав вільно дихати, щоб не труїв своїм сморідним чадом повітря" (39).

На загострення відносин між російськими робітниками України й робітниками-українцями, вплинула ще одна суттєва обставина. Йдеться про взаємовідносини української соціал-демократії та загальноросійських партій і організацій в Україні. Слід зауважити, що українська соціал-демократія мала в особі загальноросійських партій та організацій сильного і дуже небезпечного суперника. Останні вели боротьбу головним чином у пролетарських містах. Соціально ж базу українських соціал-демократів становили робітники міст індустріально мало розвинутого Правобережжя. Так, українські соціал-демократичні організації в Миколаєві, Одесі, Кривому Розі, Бахмуті та інших пролетарських центрах виникли лише у 1917 р. Тому загальноросійські партії об'єднували навколо себе значну частину українського робітництва в різних галузях промисловості. Як підкреслює дослідник Микола Попов, "більшовики на Україні були партією росіян і русифікованого пролетаріату".

Хоч керівні органи всеросійської соціал-демократії з дореволюційних часів функціонували окремо, як самостійні партійні центри більшовиків та меншовиків, більшість місцевих організацій спочатку була об'єднаною. Посилення розходжень між ними у принципових питаннях тактики і стратегії революційної боротьби приводило до утворення самостійних партійних організацій. І українські соціал-демократи, і російські меншовики в Україні були антибільшовицькими за своєю революційною тактикою. Однак українська соціал-демократія об'єднувала менш організовану порівняно з російськими меншовиками і свідому частину українського пролетаріату. Закономірно, що ця обставина ще більше наближувала її до більшовицької партії і це не раз було причиною небезпечного хитання української соціал-демократії між більшовизмом і меншовизмом.

Завойовані трудящими масами після повалення самодержавства політичні свободи ослабили національний гніт, сприяли пробудженню національної самосвідомості поневолених народів Росії та посиленню національно-визвольного руху, який мав прогресивний, демократичний характер, оскільки був спрямований на ліквідацію

національної нерівноправності. Проте в 1917 р. національне протистояння між українськими і російськими соціал-демократами тривало. Чому? Та тому, що революційні події надзвичайно швидко загострили національні відносини на Україні. Українське робітництво, як і весь український народ, вбачало в російських більшовиках, насамперед, чужих і національно ворожих йому противників.

Однак у ході державотворення українська соціал-демократія пішла не тільки проти більшовиків, а й проти російських меншовиків. З розвитком революційних подій і національно-визвольної боротьби в Україні у 1917 р. це протистояння ставало щораз виразнішим і гострішим. Якщо до революції українські соціал-демократи самі шукали певного організаційного об'єднання із загальноросійською соціал-демократичною партією то в 1917 р. в усіх важливих політичних кампаніях вони виступали самостійно, без будь-якого блокування з російськими соціал-демократами. Це привело до ще більшої ізоляваності й розмежувань між ними. Крім того, слід враховувати, що відносини між українськими соціал-демократами і "Бундом" та іншими єврейськими соціалістичними партіями в Україні були тіснішими й щирішими, ніж з російськими соціал-демократами. В усякому разі, між останніми не було взаємної ворожнечі. Таким чином, протягом 1917 р. між українським і російським соціал-демократичним рухом виникла нова стіна відчуження. Якщо до революції 1917 р. російські соціал-демократи із застереженням ставилися до національних домагань української соціал-демократії, то тепер останні з не меншим недовір'ям ставилися до національної політики російських соціал-демократів. З плином часу і поглибленням самосвідомості в українських масах відчуження ставало дедалі більшим, виховуючи в українському робітництві стійкість проти всього чужого, "московського", а отже, і проти російського більшовизму.

Однак сама практична робота українських соціал-демократів була малоефективною і не давала відчутної переваги над російською соціал-демократією в Україні. Тому мрії В.Винниченка,

---

* Так, з цією метою лідер українських соціал-демократів М.Порш був делегований від УСДРП на IV з'їзд РСДРП.

С.Петлюри, М.Порша та інших про загальне керівництво "українською революцією" не здійснювалися. Рівень національної самосвідомості залишався все-таки досить низьким, і через це агітація за автономію, утвердження Української держави не знаходила достатнього відгуку в середовищі фабрично-заводських колективів, оскільки переважна більшість робітництва дивилася на світ крізь призму соціально-економічних проблем. Поглиблення економічної й політичної кризи сприяло підвищенню популярності більшовицьких закликів і кількісному зростанню їхньої партії, починаючи з другої половини 1917 р.

Робітничий рух добивався від центрального уряду контролю над виробництвом і підвищення заробітної плати. Але нічого серйозного для поліпшення важкого життя робітництва, звичайно, не робилося. Широкі робітничі верстви із зростанням злиднів буденного життя дедалі більше ухилялися у лівий бік; центральний уряд, підприємці - у правий.

23 вересня 1917 р. загальні збори київської організації Української соціал-демократичної робітничої партії вже вкотре підтвердили її програмну тезу про автономію України, водночас підтримавши принцип федеративного влаштування Росії. "Тому збори вважають невідложною організацію трудових мас України під прапором українського пролетаріату для проведення в життя через Генеральний Секретаріат таких точок у цих формах, що вимагає федеративний лад Росії: 1. узаконення восьмигодинного робочого дня; 2. заведення робочого контролю над виробництвом і розподілом; 3. націоналізація всіх важніших галузей промисловості: кам'яновугільної, металевої, нафтової і т.п.; 4. безмилосердне оподаткування великих капіталів і маєтків; 5. конфіскація воєнних доходів для рятунку краю від господарської руїни; 6. негайне предложення всім воюючим народам загальнодемократичного миру; 7. негайне припинення усіх утисків проти робочого класу та його організацій; 8. очищення армії від контрреволюційного складу; 9. націоналізація землі й усунення її з товарного обміну; конфіскація поміщицьких земель і передача їх у завідування земельним комітетам до розв'язки земельної справи Установчими Зборами. В разі дальшого існування коаліційності Тимчасового правительства перед соціалістичним Генеральним Секретаріатом постає завдання порвати зносини з тим правительством" (40).

Лідери Української соціал-демократії давали зрозуміти Тимчасовому уряду, що вони готові до співробітництва з ним за умови поліпшення життя робітників. Одночасно вони відверто засудили тісний союз центрального уряду з буржуазією - панівним класом Російської імперії. Український соціал-демократ Ткаченко, роз'яснюючи в ті дні позицію своєї партії, заявив, що "... російська буржуазія показала цілковиту нездатність організувати життя. Тому їй треба усунути, і влада мусить перейти до рук селянства та пролетаріату. Буржуазія мусить спинити революцію, щоб не віддати справу миру в руки демократів. Тут шукайте причину корніловського повстання та піддержки його з боку російської і міжнародної імперіалістичної буржуазії. Отже, цей критичний момент треба вжити на організацію соціалістичного міністерства, щоб справу миру взяти в свої руки. Для одної справи миру варто здобути соціалістичне міністерство. Автономію України треба здійснити фактично в повнім об'ємі. Тільки тоді наші маси піддержать уряд". Ткаченку вторив М.Порш, який взагалі заявив, що у справі самовизначення націй коаліційний уряд нічого не дав: "Ми - українці - особливо відчули тут на собі принцип коаліції. Потрібен новий уряд, від якого ми будемо вимагати для України розширення власті Генерального Секретаріату в шир і в глиб" (41).

Негативні відгуки про міжурядові та міжпартійні відносини, що лунали з уст лідерів української соціал-демократії у тісних сесійних залах, були дуже часто співзвучні настроям широких верств трудового люду України. До нас дійшов цікавий відгук, описаний газетою "Киевская мысль" у статті "Недільні віча" за 19 вересня 1917 р.:

"...Настрій напружений. Всюди - розмови про українські справи, - гарячі, одушевлені, але ба! - Часто переходять у роздражливий крик, трохи що не взаємні образи.

- Нас Московщина раніше душила! - чути з одного натовпу, - триста літ душила.

- Російська демократія проти нас!

- Позвольте, товаришу, - м'яко пробує хтось полемізувати, - я розумію, коли ви ще говорите про буржуазію, але сором вам говорити так про російську демократію...

- А чого ваша демократія мовчить? І московське правительство, чи не з демократії?

- Буржуазія скрізь є...

У нас, на Україні, немає буржуазії. У нас - одна партія, один народ.

- Російська демократія зовсім не проти домагань українців...
- А звідки ви це знаєте? - різко перебивають...
- А звідки ви знаєте, що демократія проти вас?..

В одній товпі підстаркуватий жид-ремісник з Великої Васильківської пробує сперечатися:

- Я так думаю, що всі називаються "русские": і українці, і поляки, і жиди, і вірмени - я вважаю, що всі "русские"... Іронічний сміх.

- А ви історію знаєте? - сиплеться на нього град питань.
- Ні, - змішано відповідає той, - історії не знаю...
- Ну, то раніше довідайтесь, а потім говоріть...

Той самий спір у другої товпи. Обступили російського ремісника.

- Та що ви говорите? Корінь "русского" народу - це українці, як хочете знати, а північні народи - це галузи...

І знову:

- А історію знаєте, читали?
- Читав...
- Ну й багато ж знаєте! Прочитайте ще!

Великорос стоїть проти українця. Спорять і починають сердитися.

- Що ж то буде, - говорить великорос. - Всі зачнуть відокремлятися, українці, Литва, Сибір... Ви хочете всіх звідси вигнати...

- Товаришу! Ви говорите дурниці!..

- Яку дурницю, коли я сам чув: і то наше, і то наше... Вчора на станції кричать: "І станція наша"! Чому ми від вас не відокремлюємося, а ви хочете від нас відокремлюватись?

- Що? - дивується українець.

- Я кажу: чому ми вас не кидаємо, а ви хочете нас кинути?

Українець вигукує:

- Та йдіть собі, куди хочете, і геть на всі чотири! Ми вас не тримаємо! Ще й ззаду дамо копняка!

Вибухає і великорос: тяжко дихаючи, обидва міряють один одного недобрими поглядами.

- Та ви не хвилюйтесь, товаришу! - поволі відзивається великорос.

- Ну, і ви тако само заспокойтеся! - многозначно говорить українець.

І цілий день бурилося людське море розхвильованих пристрастей. Думалося: далеко ще до повної побіди ідей соціалізму...".

Таким чином, і робітник-українець, і єврей-ремісник, і ремісник-росіянин добре розуміли все, що діялося в Україні. Трудовий люд знав, що протягом століть влада українському народові в Україні не належала, що умови варварської сваволі, які тут панували - це наслідок насильства, яке чинила над українським суспільством Російська імперія. Відомо, що не українці диктували умови і обставини, які віками існували в Україні, що російський уряд ніколи не намагався запровадити тут правові порядки, бо це перешкодило б його пануванню. Цілковите безправ'я, беззахисність населення, нехтування людською гідністю, нешанування історії народу - все це тривало в Україні практично до революційних подій 1917 р. Нелюдські умови існування стали тим ґрунтом, який протягом століть стимулював міжнаціональне напруження.

Назрівання загальнонаціональної кризи і загострення соціальної конфронтації восени 1917 р. зумовили різку поляризацію політичних сил, у тому числі радикалізацію настроїв широких робітничих мас. У жовтні великодержавна російська буржуазія посилила наступ проти українського національно-визвольного руху. Тимчасовий уряд став на шлях репресій проти Центральної Ради, присікавшись до того, що остання обговорювала питання про скликання Українських Установчих Зборів. Зокрема, міністр внутрішніх справ Малянтович 18 жовтня 1917 р. запропонував прокуророві Київської судової палати негайно зробити суворе розслідування діяльності Центральної Ради і Генерального Секретаріату. (42).

На жовтень 1917 р. нестабільність становища в Росії дійшла краю. Завершувався процес розвалу дрібнобуржуазного табору. З трьох партійно-політичних течій утворилося дві - революційно-демократична пролетарська і контрреволюційна буржуазна. Не лише матеріальна, а й морально-політична перевага була на боці революційних сил. Таким чином, співвідношення змінюється на користь більшовицької партії. Зміцнівши, вона знову висунула лозунг "Вся влада Радам!". Це означало повстання проти Тимчасового уряду і встановлення диктатури пролетаріату. У листопаді 1917 р.

в Петрограді внаслідок перевороту до влади прийшли більшовики на чолі із своїми вождями та ідеологами - ВЛеніним та Л.Троцьким.

В Україні ж події розвивалися за іншим, більш цивілізованим, мирним і законним, демократичним сценарієм. 20 листопада 1917 р. з'явився III Універсал Центральної Ради. Одночасно проводилася робота по виборах до Українських Установчих Зборів. Робітництво, весь трудовий люд, окрилений надією на краще життя, готувалися до визначення свого майбутнього шляхом голосування. "Восени 1917 року, - писав, зокрема, Д.Дорошенко, - Україна являла собою "оазис" серед збаламученого всеросійського моря, серед його хаосу, і смуту - це було далеко не одною лиш красивою фразою" (43).

Однак такий порядок речей не всім подобався як у Києві, так і в революційному Петрограді. Вже 17 грудня 1917 р. В.Ленін і Л.Троцький оголошують Українській Народній Республіці ультиматум, погрожуючи розпочати війну. Одночасно в Києві зібрався з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Але він не влаштував більшовиків: з 2500 делегатів за їхню платформу проголосувало більше сотні делегатів... Проте, замість того, щоб підкоритися волі переважної більшості, група делегатів переїхала до Харкова, де обрала "Исполнительный комитет", який одразу проголосив себе керівним "органом всієї України". Михайло Грушевський оцінив цю неординарну подію так: "Все могло б скінчитися опереткою, якби, на нещастя, не прорвалися до Харкова більшовицькі війська..." (44).

Факти свідчать, що наприкінці грудня 1917 р., тобто всього через кілька тижнів після описаних вище подій, Центральна Рада мала підтримку на виборах до Установчих Зборів. Із 7,6 млн. голосів виборців українські партії отримали 3,9 млн., а більшовики - лише 754 тис. Із 172 депутатських місць останнім дісталися лише 34 (19,8%). 10% голосів, зібраних більшовиками в Україні (по Росії за більшовиків віддали свої голоси 24% виборців), наочно показують, наскільки в цієї партії була тут нижчою популярність. Таким чином, народ віддав перевагу українським соціалістичним партіям.

Однак такий результат зовсім не влаштував народних комісарів Російської Федерації у Петрограді та їх "помічників" на українській землі. Тому в центрі готується заколот, підтриманий матеріально і фінансово більшовицьким урядом, а українські

більшовики дістають значну фінансову допомогу - 18 млн. крб. І ця допомога виділяється тоді, коли стоять сотні заводів і фабрик, а голод і холод ходять робітничими оселями Росії! Проте тим, хто гучно говорив про самовизначення народів і демократію й імітував турботу про трудящих, ближчим все-таки було імперське світобачення, їм не давала спокою незалежність Української держави.

Зрозуміло, що значна матеріальна підтримка й демагогічні заяви та популістські лозунги більшовиків робили свою чорну справу. На жаль, в цьому складному процесі не лишився осторонь і Київ. На початку січня 1918 р. зупинився найбільший завод міста "Арсенал". На ньому було оголошено страйк. Однак далеко не всі робітники заводу підтримували більшовицьких лідерів. З майже 3500 арсенальців у заколоті брали участь не більш як 50 чол. (45). Але до страйкарів-арсенальців приєдналися робітники інших підприємств міста, а також солдати деяких підрозділів Київського гарнізону. І не тільки "пролетарський інтернаціоналізм" рухав ними. Як зазначається в газеті "Вечірній Київ", "Ленін виділив арсенальцям 3 млн. 2 тис. карбованців. Їх привезли у спеціальному вагоні київські червоногвардійці /37 чоловік/" (46). Але і це не допомогло. Повстання було придушене. Від 700 до 1500 його учасників загинуло. Пролилася кров безвинних росіян-робітників, зрусифікованих українців, корінних пролетарів. Січневе збройне повстання дало неабиякий матеріал для роздумів. Воно засвідчило, що поряд з організованою державою русифікацією існує русифікація затурканого люду, яка живиться незнанням, тупістю, економічною залежністю. Всі суспільні сили, всі класи й соціальні групи були втягнуті в це жорстоке національне протистояння. Тим часом полум'я громадянської війни палахкотіло дедалі сильніше...

Підіб'ємо короткі підсумки. Чому російський уряд проводив русифікаторську політику на Україні? Бо вся влада, вся ідеологія сприяли цьому, принижували корінне "населення", не вважаючи його народом і надаючи всі привілеї "старшому братові". Все національне під усякими приводами нищилося й викорчовувалося, все російське насаджувалося й нав'язувалося так, що й самі росіяни стали переконаними, буцімто вони є вищою расою. Зокрема, мобілізації робітників з Росії для роботи в Україні проводилися у XIX ст. і на початку XX ст., і не один раз. Завдяки таким ін'екціям російське населення стало в містах України переважаючим. Але чи

могли вихідці з російської глибинки збагатити революційне, духовне й професійне життя українських міст? Оскільки російські робітники кількісно переважали; вони суттєво впливали на соціально-економічний і політичний розвиток місцевих, корінних українських робітників. Тому зрусифіковані робітники України були пасивними чи нейтральними і не особливо активно підтримували українську справу. Чим пояснити їхню нерішучість у питанні про національну незалежність? Насамперед відставанням й нерозвинутістю на Україні процесу національного будівництва, наслідком багатовікового гніту Російської імперії й слабким соціально-економічним становищем українського робітництва.

Приглушивши у собі упередженість (явно негативну) у ставленні до росіян, слід, очевидно, висувати претензії не до російського народу в цілому, а до політики царизму в Україні. Звичайно, в українсько-російських взаєминах психологічний фактор має особливе значення. Однак як це не важко, усе ж не слід піддаватися озлобленості, відділяти реальні вікові традиції від створених навколо них з одного й іншого боку міфів, що, на жаль, лягають в основу стійких, здебільшого негативних стереотипів, здатних викликати конфронтацію. До того ж, ці взаємовідносини фактично ніколи не розвивалися самостійно, так би мовити, на рівних. У них завжди втручався сторонній, інонаціональний, державницький (великоросійський) чинник. Царська політика "поділяй і владарюй" автоматично у 1917 р. після жовтневого перевороту була підхоплена більшовицькою партією.

Примітки.

1. Див. докладніше: Смолій В.А. Українська козацька держава. // Укр. іст. журн. - 1991. - № 4. - С.5-19.
2. Київ. - 1991. - №5. - С.125.
3. *Грушевский Мих.* Освобождение России и украинский вопрос. - СПб., 1907. - С.3.
4. *Христюк П.* Українська революція: Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. - Кам'янець; Відень, 1921. - Т.1. - С.8.
5. Цит. за: *Субтельний Орест.* Україна: Історія. - К., 1991. - С.299.
6. Див.: Літ. Україна. - 1992. - 5 берез.

7. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. - 1990. - № 5-7.
8. *Винниченко В.* Відродження нації. - Київ; Відень. - Частина I—III. - 1920; *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917-1923 рр. - Ужгород, 1932. - Том. I: Доба Центральної Ради; *Мазепа І.* Большевизм і окупація України. - Львів; Київ, 1922; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921. - Прага, 1942. - Т. I-III; *Луца Ю.* Призначення України. - Львів, 1938; *Христюк П.* Назв. праця. - Кам'янець; Відень, 1921. - Т. I-IV.; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. - Прага, 1928; та ін.
9. *Субтельний О.* Назв. праця; та ін.
10. Центр, держ. іст. арх. ф. 581, оп. 1, спр. 177, арк. 1 (далі - ЦДІА).
11. *Оглоблін О.* Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історично-філологічного відділу УАН. - К., 1926. - Кн. 9 (1926). - С. 336.
12. *Субтельний О.* Назв. праця. - С. 242.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - Вып. II. - СПб., 1898. - С. 28-29.
14. *Порш М.* Робітництво України: Нарис по статистиці праці // Записки укр. наук, товариства у Києві. Кн. X, XI за 1912 і 1913 рр. - С. 11.
15. История рабочих Донбасса: В двух томах. - Киев, 1981. - Т. I. - С. 36-37.
16. *Павлов М. А.* Воспоминания металлурга. - М., 1946. - С. 229.
17. *Мазепа І.* Назв. праця. - С. 17.
18. *Волковинський В. М., Левенець Ю. А.* П. А. Столипін: з життя та державної діяльності // Укр. іст. журн. - 1991. - № 4. - С. 120-121.
19. Устав союза русских рабочих людей. - Киев, 1907. - С. 3.
20. *Киселев Н. И., Корелин А. П., Шелохаев В. В.* Политические партии России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР. - 1990. - № 4. - С. 77-78.
21. *Самарцев І. Г.* Чорносотенці на Україні // Укр. іст. журн. - 1992. - № 1. - С. 97.
22. Укр. комуніст. - 1919. - № 1. - С. 38. (Ст. Г. К. Матеріали по вопросу о земельной политике на Украине).
23. *Афонин Ю. В.* Расстановка классовых и партийно-политических сил в Донбассе в период подготовки и проведения социалисти-

- ческой революции (март 1517 г. - март 1918 г.): Автореф. дисс. канд. ист. наук. - Киев, 1990. - С. 14.
24. *Винниченко В.* Назв. праця. - Т. 1. - С. 126.
  25. *Русова Софія.* Мої спомини. - Львів, 1937. - С.204-205.
  26. *Дорошенко Дмитро.* Назв. праця. - Т.1. - С.61-62, 63, 64, 66.
  27. Там же. - С.60.
  28. *Христюк П.* Назв. праця. - Т.1. - С.16.
  29. *Решодько Л.* Михайло Грушевський і Центральна Рада // Веч. Київ. - 1991.-22 листоп.
  30. *Христюк П.* Назв. праця. - Т.1. - С.19.
  31. *Винниченко В.* Назв. праця. - Т.2. - С.106.
  32. *Христюк П.* Назв. праця. - Т.1. - С.34,
  33. Там же. - С.35.
  34. Цит. за: Там же. - С.55-58.
  35. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. - Т.1. - С.29.
  36. Вісті з Української Центральної Ради. - Вересень 1917 р. - № 15-16.
  37. Див.: *Гриценко А.П.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11-14 (24-27) липня 1917 р.). -К., 1992. - Додаток. - С.1-11.
  38. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). - К., 1992. - С.118.
  39. *Христюк Я.* Назв. праця. - Т.1. - С.117.
  40. Там же. - Т.2. - С.27.
  41. Там же. -С.28.
  42. Історія Української РСР. - К., 1967. - Т.2. - С.39.
  43. *Дорошенко Д.* Война и революция на Украине. - М.; Л., 193р. - С.85.
  44. *Грушевський М.С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. - 1991. - С.197.
  45. Сучасність (Мюнхен). - 1972. - № 9 (141). - С.61; Гомоніла Україна // Веч. Київ. - 1991. - 4 груд.
  46. Вечірній Київ. -1991.-4 грудня.

Зміст

1. Становище українського народу в складі Російської імперії	3
2. Особливості формування національних кадрів робітничого класу України (XVIII ст. - 1917 р.)	11
3. Ставлення робітництва України до Центральної Ради	22
Примітки	45

Підписано до друку 1 т, 0\$". 93   Формат 60x84 1/16
Ум.друк.арк. 2,7\$ Обл.«ид.арк. 3,1\$
Тираж 300   Зам. 197   1993 р. Ціна договірна.

Поліграф, д-ія Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушківського.4